

УВОДЗІНЫ

Лельчыцкі раён размяшчаецца ў цэнтральнай частцы ўсходняга Палесся, па левы і часткова правы бок Убарці – прытока ракі Прыпяць. Цікавасць этнографу, дыялектолагаў і фалькларыстаў да ўсходнепалескай зоны беларускай мовы з яе багатым і ў многім яшчэ загадкавым мінулым агульнавядома. Але лексічныя багацці гэтай зоны і асабліва Лельчыцкага раёна амаль што не засведчаны.

«Палескі дыялектны слоўнік» напісаны на лексічным матэрыяле, сабраным у Лельчыцкім раёне аўтарам гэтых радкоў і часткова студэнтамі /каля 12% ад агульнай колькасці засведчаных мясцовых слоў/. У слоўніку з ліку зарэгістраваных больш за 3 000 слоў і фанетычных варыянтаў.

Адбор лексікі ажыццяўляўся на аснове дыферэнцыяльных прыкмет дыялектнага слова, а таму ў слоўнік не была ўключана лексіка, якая поўнаасцо супадае ў гаворках і літаратурнай беларускай мове /ярмо, цэп, ятроўка, панчоха, наймічка, андарак, біч, корж, чаравік, крупнік, пернік, дыпаль, стог, ночвы, сусед, і інш./ . З розных наддыялектных крыніц праніклі ў гаворку запазычаныя словы, якія ў мясцовых умовах дэфарміраваліся ў пэўным напрамку і набылі ў выніку гэтага дыферэнцыяльныя прыкметы /беркулёз – туберкулёз, мацыклёт – матацыкл, лісапета – веласіпед, антобус – аўтобус, матэфон – магнітафон, радзіво – радыё, протавар – тратуар і інш./ . Такія словы таксама звычайна не ўключаліся ў слоўнік. Па-за межамі слоўніка засталіся шматлікія засведчаныя ў гаворках устойлівыя выразы, фразеалагічныя звароты, у складзе якіх агорныя словы пры ўмове іх свабоднага ўжывання не маюць прынятых дыферэнцыяльных прыкмет /хваціць маку на насенне, а людзей на веселье; далёка лежало – мало грэло; смерць да родзіны не глядзяць ніякай годзіны; хто прожыве ў горасі, а хто ў оўсе; сеў на бобах; даць дуба; мух поўны нос; не дай бог два разы жэніцца й два разы селіцца і інш./ .

Сярод такіх выказаў шмат агульнанародных. Яны вядомы на ўсёй тэрыторыі рэспублікі і за яе межамі. У гаворках Лельчыцкага раёна засведчаны разнастайныя варыянты агульнанародных фразеалагічных адзінак /колка гостры на голове; не лові вороняк; рэштэтом воду носіць; лішне вода й мліч ломе; з свого мозоля; я зо свого Хому, дзе хоч озьму, а ты свою Марынку – водзі по рынку; на палцах ходзіць і інш./ , а таксама ўстойлівыя, фразеалагічныя выразы, якія ўзніклі рознымі спосабамі на сваёй дыялектнай лексічнай базе і ўжываюцца, відаць, у межах усходнепалескай зоны беларускай мовы /хай члвчэк постол, а цегні яго за стол; прылещь сітка – не трэбо світка; пуйш на козлы; рукі зайшлі ў пазурэ; як не будзе пахіц, так не будзе воніць; крышкі з бацько здубіў і інш./ .

З такіх выказаў прыказкі і прымаўкі ўключаны ў слоўнік як звычайныя цытаты з мовы жыхароў раёна для падмацавання лексічнага значэння рэстравых слоў.

У склад слоўніка ўвайшлі мясцовыя словы з дыферэнцыяльнымі прыкметамі, г.зн. такія словы, якія ў большай ці меншай ступені адлюстроўваюць рэгіянальныя асаблівасці гаворак і ў сувязі з гэтым адраўноўваюцца ад літаратурных адпаведнікаў а/ каранёвай марфемай /бл’ошчыца – клоп, жэўж – верабей, веселец – журавель, в’яліца – сухастой, в’язы – жылы, дубчык – гаплік, б/ фанемным складам /гостры – востры, буях – буюк, брушніца – брусніца, глыбка – глыбока/; в/ марфалагічнай структурай /весняны – вясенні, дрэнчывы – дрэнны, гліныны – гліняны, даўняшні – даўні, вішнік – вішняк, буракові – бурачны /; г/ пастаноўкай націску не на адным і тым жа складзе /спеваць – спываць, другі – другі /; д/ граматычным значэннем роду /бўцел – бутля, кілометра – кілометр /; е/ лексічным значэннем /цалкам ці часткова/ пры аднолькавым фанемным складзе /від – твар; ягода – 1.ягада, 2.шчака; квас – 1.квас; 2.кампот/.

Большую частку слоўніка складаюць мясцовыя традыцыйныя дыялектызмы і даўнія ўсходнепалескія рэгіяналізмы. Гэта такія, напрыклад, словы, як брошэнь – стрыечны брат, рало – саха, віш – атава, вужоўкі – ядавітыя грыбы, мач – вілы, наглы – вялікі, потапцы – крышані, поўрэ – вырай, шылёг – лаза, явар – таполя/. У слоўнік уключана частка мясцовай анамастыкі /мікратапонімы, некаторыя антрапонімы/, а таксама засведчаныя мясцовыя новыя словы /драпачы – культыватар, драцінік – электрык/, якія ўзніклі ў выніку сацыяльна-эканамічных пераўтварэнняў і росту культуры на Палессі пасля Кастрычніка.

Лексікаграфічная інтэрпрэтацыя мясцовага лексічнага матэрыялу, засведчанага ў гаворках Лельчыцкага раёна, ажыццяўлялася ў слоўніку ў адпаведнасці з агульнапрынятымі патрабаваннямі да слоўнікаў такога тыпу. Дадатковага тлумачэння патрабуюць толькі некаторыя пытанні, якія па-рознаму вырашаюцца ў лексікаграфічнай практыцы:

а/ У рэстры пададзены дыялектныя словы ў транскрыпцыі, якая адлюстроўвае іх гучанне ў межах магчымасці беларускай графікі, напрыклад:

СОЎЯК м. 1. Падасінавік. То я толькі й беру соўяка й грыба, а восенню – зеленыцы. Ліпляны. 2. Ядомы грыб, апрача баравіка. Рэшоўцкі, моховікі, маслюкі – ёто ўсе соўякі. Што ты набрала? – Рэшоўцоў, маслюкоў, моховікоў. Тонеж. 3. Мухамор. Етые соўякі е красныя й белыя, іх не беруць. Тонеж.

б/ Фанетычныя варыянты слова змешчаны ў адным слоўнікавым артыкуле напрыклад:

ВІДОЎЖЫЦЬ і **ВУДОЎЖЫЦЬ** зак. Выцягнуць. Ліса відоўжыць шыю, понюхае – і чловека почуе. Падварак. Ужэ ногі можна вудоўжыць, а то соўсім позаклякалі. Лельчыцы.

в/ Словы з эмацыянальна-экспрэсіўнай афарбоўкай суправаджаюцца паметай «экспр.», напрыклад:

ПУСТОЛЬГА ж., экспр. Нядбайны чалавек, гультай. Пустольга ты, тругень! Як толькі жонка з тобою жыве! Астражанка.

з/ Лексічнае значэнне батанічных тэрмінаў звычайна тлумачыцца шляхам падбору літаратурных адпаведнікаў /плюшнік – аер, бобоўнік – капытнік, соўнях – сланечнік, лепеха – пльвунец, зайчыкоў шчавер – кісліца, дзерэўянка – святаяннік, качалка – рагоз/. У асобных выпадках тлумачэнне такіх тэрмінаў абмежавана з-за адсутнасці патрэбнай інфармацыі тым, што ў ілюстрацыйнай частцы слоўніка або ў той яго частцы, дзе падаецца лексічнае значэнне слова, адзначаны толькі некаторыя выяўленыя прыкметы адпаведных дрэў ці травяністых раслін, напрыклад:

ЦПЕЦ м. Кусцістая нярэзкая трава. От вукосіў ціпец чысто. Той яго добрэ вукосе, хто ўмее строіць косу. Ліпляны.

СТОНОЎНІК м. Травяністая расліна. У станоўніку кругом лістка зубчыкі, росце по порослях. Его параць і п'юць от жывота. Ліпляны.

д/ Кантэкстуальныя, фразеалагічныя значэнні пададзены ў слоўніку побач з іншымі значэннямі мясцовага слова; выразы, у якіх рэалізуюцца кантэкстуальныя значэнні, падкрэслены, напрыклад:

КОЗЛЫ мн. 1. Сталюга. Пустаўлім козлы да рэжэм полена удвох. Тонеж. 2. Расці з раздваеннем стаяка на вялікія сукі. Эта сосна пуйшла на козлы. Тонеж. 3. Раздвоены стаяк. На козлах помешчаецца лежак боком. Маркоўскае.

е/ Тэксты, цытаты з мовы выхароў Лельчыцкага раёна запісаны спрошчанай транскрыпцыяй, у якой выкарыстаны сродкі беларускай графікі. Гэтыя сродкі дазволілі адпостраваць фанетычныя асаблівасці лельчыцкіх гаворак: оканне /рогач – дышаль у возе для валоў, рогожа – рагоз/; лабіялізацыю галоснага гука «ы» /вугледка – лостэрка, вуворот – выварацень/; ужыванне ўказальна-асабовага займенніка 3-й асобы з прыстаўным «в» /вон – ён/; спалучэнне «губны + л» у 1-ай асобе адзіночнага ліку і 3-й асобе множнага ліку дзеясловаў другога спражэння з асновай на губны /кормлю – кормляць, сплю – спляць/ і інш.

ж/ У транскрыбраваным запісе мясцовых матэрыялаў мяккасць зычных абазначана знакам «ь» у сярэдзіне слова перад цвёрдым зычным /бульбашка – бурбалка, бусько – бусел/ і на канцы слова /горбыль – аполак, лапоцень – свердзел/; пазіцыйная мяккасць зычных не адзначана /краснюк – падасінавік, еспека – ёспь/.

Прызначаецца слоўнік як даведнік па дыялектнай лексіцы ўсходнепалескіх гаворак беларускай мовы для даследчыкаў-лінгвістаў, выкладчыкаў-філолагаў, студэнтаў філалагічных факультэтаў, настаўнікаў і ўсіх тых, хто цікавіцца скарбамі жывой народнай мовы.